

Василь ЯРЕМЕНКО, канд. іст. наук, доц.
e-mail: v.yarema@ukr.net
Хмельницький національний університет,
Хмельницький, Україна

ШЕВЧЕНКІВ ТВІР "МЕЖ СКАЛАМИ, НЕНАЧЕ ЗЛОДІЙ..." У РАКУРСІ ХРИСТИЯНСЬКИХ ЗАПОВІДЕЙ І ЧЕСНОТ

Вступ. *Актуальність теми у тому, що сучасна цивілізація поступово втрачає свої християнські основи і через творчість великих письменників людям потрібно нагадувати про них, щоб підносити її морально-етичний рівень. Продовження з'ясування закладених у поемі християнських цінностей, їх деталізація і доповнення, є основною метою моєї розвідки.*

Методи. *Основою дослідження є текстологічний, зокрема лексичний, аналіз твору в зіставленні з іншими текстами Шевченка та християнської літератури (Біблія, праці Отців Церкви, тощо). Основна увага приділяється християнським заповідям.*

Результати. *У статті, передусім на лексичному рівні і з залученням християнської літератури, значно поглиблюється помічена вже давно християнська наповненість Шевченкового твору "Меж скалами, неначе злодій...". Деталізується ідея прощення. Звертається увага на її зв'язок із двоєдиною Христовою заповіддю Любові, з церковною практикою. Крім цієї найбільшої християнської заповіді аналіз заторкує й першу, сьому, восьму, десятую заповіді, запозичені зі Старого Завіту. Зіставляючи різні твори поета, пояснюється, чому автор обрав для сюжету випадок подружньої зради саме з боку жінки. З'ясовується, чому у тексті цитується одна із чумацьких пісень. Далі розвивається тема діалогізму Шевченкових текстів і показується її зв'язок з християнством. Звертається увага на притчевий характер твору. Аналіз дозволяє розширити зміст багатьох слів і мовних зворотів ("московка", "заридав як та дитина" та ін.). Окремо розглядається зображена в поемі сцена прощення. Розкриті її художня досконалість та психологічна глибина. Звертається увага на можливі напрямки авторського доопрацювання поеми.*

Висновки. *Завдяки образно поданим у творі християнським цінностям поема належить до зразків високої літератури. Можна значно збагатити коментар до даного твору.*

Ключові слова: *християнство, текст, фабула, діалогізм, Біблія, притча, чесноти, заповіді, діла духовного і тілесного милосердя, гріхи, сльози, гнів, творчість, прощення.*

Вступ

Недавно, вчитуючись у Шевченків вірш-послання "А. О. Козачковському", я звернув увагу, що в ньому про восьму християнську заповідь "не кради", взятую зі Старого Завіту, також нагадується і дворазово вживаним висловом "крастися, неначе злодій той поза валами" (ряд. 45–46, 87–88). Пригадалося, що подібний порівняльний зворот є і в першій фразі поеми "Меж скалами, неначе злодій...", яка стала номінацією цього твору. Аналізуючи, я зробив висновок, що таке порівняння вжите для посилення сарказму і критики того ладу, в якому носії таких цінностей як творчість і свобода подаються офіціозом як найбільші грішники. Слово "неначе", як сполучник і частка, у Шевченка належить до найуживаніших (Ільницький, & Гавриш (Ред.), 2001, т. 2, с. 1170–1172), але зі словом "злодій" у ролі порівняння, крім названих двох творів, ще зустрічається (уже стосовно десятилітнього невільництва автора) лише в пролозі до поеми "Неофіти": "Давно вже я сижу в неволі, / Неначе злодій взаперті..." (ряд. 17–18). І тут цей порівняльний зворот має таке саме смислове наповнення і функціональне призначення, таку саму конотацію. Отже, уже перше речення поеми "Меж скалами, неначе злодій..." нагадує нам про одну із християнських заповідей. І це спонукало мене до детальнішого виявлення інших християнських аспектів цієї поеми, особливо в ракурсі тих цінностей які постулюються цією релігією. Тим паче, що відомий шевченкознавець С. Смаль-Стоцький на прикладі студіювання і цього твору наголошує на Шевченковому бажанні "жити в повній згоді з християнською етикою". Вчений конкретизує: поет "так глибоко переконаний, що це єдиний шлях здорового розвитку людської суспільності

для досягнення щасливого життя на землі, що немов на доказ цієї своєї думки виводить нам перед очі такого праведника в поемі "Меж скалами, неначе злодій..." у особі сироти-шарпака..."(Смаль-Стоцький, 2003, с. 168). Продовження з'ясування закладених у поемі християнських цінностей, їх деталізація і доповнення, є основною *метою* моєї розвідки. *Актуальність* теми у тому, що сучасна цивілізація поступово втрачає свої християнські основи і через творчість великих письменників людям варто нагадувати про них. *Методичною* основою дослідження є текстологічний, зокрема лексичний, аналіз твору в зіставленні з іншими текстами Шевченка та християнської літератури (Біблія, праці Отців Церкви, тощо). Основну увагу буду приділяти християнським заповідям, бо вони лежать в підвалинах християнської етики і через їх додержання гамуються пристрасті, що ведуть до гріховності. Серед пристрастей тілесних святий Єфрем Сирійський називає і перелюб та розпусту (Єфрем Сирійський, 2001, с. 93), про які мовиться в одній із головних заповідей і в сюжеті поеми.

У шевченкознавстві вважається, що за жанровою ознакою "Меж скалами, неначе злодій..." належить до побутово-етологічних поем як різновиду ліро-епічних наративних творів (Смілянська, 2019, с. 151, 153). Написана на острові Мангіншлак приблизно в кінці вересня-грудні 1848 року (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 4: М-Па, 2013, с. 136–138). Її християнська спрямованість, зокрема ідея прощення кривдників, лежить на поверхні і вже була відзначена багатьма дослідниками. Ще далекого 1912 року з'являється фундаментальна стаття Сергія Єфремова "Поезія всепрощення", в якій читаємо: "...Чиста, велика душа поетова широко користується з права милувати і прощати, і в "Кобзарі" ви знайдете багато зразків цього щиролюдського почуття" (Єфремов, 1993, с. 189). Серед тих зразків майбутній академік у статті назвав і даний твір. І саме після згадки про нього висловлює важливу універсальну тезу: "Мало того – мотив всепрощення Шевченко зводить на міру якогось ніби світового закону, якогось вищого принципу, обов'язкового для людини"

(Єфремов, 1993, с. 190). До слова зауважу, що цю тезу про "світовий закон" і "вищий принцип" можна було посилити вказівкою на глибоку християнськість поеми, адже християнство є найпоширенішою світовою релігією. А ще, заторкуючи тему всепрощення у Шевченка, пам'ятаймо про таке: як помітив С. Росовецький, "першим цю думку висловив С. Петлюра в рецензії на статтю А. Калішевського "Мотиви поезії Шевченка" (1912), зауваживши, що "до головних мотивів слід додати мотив всепрощення" (Украинская жизнь. – 1912 – № 3. – С. 109)" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 1:А-В, 2012, с. 400). Професор Є. Онацький при підготовці "Української малої енциклопедії", яка була видана в Аргентині у 1957–1967 роках (8 т., 16 кн.), у сигналі "Прощення" теж знайшов місце для згадки про цей твір, наголосивши, що "ніхто не дав таких осяяних духовною красою картин всепрощення, які знайдемо в "Кобзарі" (Онацький, 1963, с. 1529). Сучасний шевченкознавець В. Пахаренко, розглядаючи Шевченкове розуміння проблеми подолання зла, серед основних шляхів називає християнське прощення кривдників теж на прикладі цієї поеми (Пахаренко, 2007, с. 176). М. Кодак у статті до "Шевченківської енциклопедії" про головного героя поеми висловлюється так: "Основну увагу зосереджено на його останньому, по-християнському шляхетному, вчинку: розшукавши свою дружину, яка після смерті пана, "московкою всюди / Хиляється <...> боса", він "підняв руки калічені / До святого Бога, / Заридав, як та дитина...! / І простив небогу!". Далі продовжує: "Епілог – коротке звернення автора до читачів – виокремлює морально-педагогічну інтенцію твору: "Отак, люде, научайтесь / Ворогам прощати, / Як сей неук!" (ряд. 172–174). "Ця дидактична кінцівка, – як пояснює цей автор, – перегукується з фіналом поеми "Москалева криниця" (1847), виявляючи ті ідеї християнського прощення, морального самовдосконалення особи, її відповідальності за власну долю, що періодично актуалізувалися в засланчій творчості Шевченка ("Варнак", "Москалева криниця", "Якби тобі довелося" та ін.)

і які було переконливо втілено в поемі "Меж скалами, неначе злодій" – у взірцевому образі доброчесної людини" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 4: М-Па, 2013, с. 137). Є пояснення, що у Біблії прощення стосується переважно взаємин людей з Богом, коли люди, які згрішили, порушивши Божу волю, і тим самим відокремили себе від нього і його благ, визнають свій гріх, волають до Бога про прощення й отримують його, згідно з Божим милосердям. Тому не випадково, що в поемі є і прямі багаторазові згадки про Бога (ряд. 19, 34, 55–56, 101, 120, 169). При цьому, Л. Плющ звернув увагу, що формула "все од Бога" (ряд. 55–56) майже дослівно висловлена також в поемах "Москалева криниця" (в обох редакціях), "Варнак", і проводиться послідовно (Плющ, 2001, с. 157–158, 227–228). А втім, слід наголосити, що тут вона має новозавітне, євангельське спрямування: в цій поемі не просять прощення у Бога, а прощають інших згідно з настановами Христа.

Надзвичайно важливим, змістовним і не випадковим є згаданий наголошувальний вираз "Як сей неук!" (ряд. 174), тим паче, що лексема "неук" більше ніде не зустрічається у словнику мови Шевченка. Близькою до неї за значенням, майже синонімом, є прикінцеве слово "недоук" в першій "Москалевій криниці": "Отак живіть недоуки, / То й жить не остине" (ряд. 299–300). Принаймні вони мають спільне призначення, а воно, думаю, передусім полягає в співставленні знання або розуму і релігійної віри. Це вказівка на те, що герой поеми в незручних життєвих обставинах шукав не так розуму, як віри – діяв за християнськими законами, і ця віра рятувала його і вела до праведності. Вважаю, що така дидактика була і в поемі "Тризна", де, зокрема, читаємо: "В ком веры нет – надежды нет! / Надежда – Бог, а вера – свет"; "И не кощунствуя впотьмах, / *Как царь ума*" (ряд. 157–158, 209–210). Л. Плющ вказав на опозицію "неуки і недоуки" : християнська благодатна наука" і наголосив, що "саме про таку науку мріяв Шевченко" (Плющ, 2001, с. 160). А ця наука-правда викладена передусім в Заповідях. Не випадково великий німецький філософ І. Кант (в рамках проблеми

морального доказу існування Бога), коли писав про наявність в людині внутрішнього зобов'язального морального закону, згадував саме їх.

Покараний за свою творчість, Шевченко в засланий період постійно згадував двоєдину Христову заповідь любові: 1. Люби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією думкою твоєю, й усією силою твоєю. 2. Люби ближнього твого як себе самого (Мк. 12: 29–31). Пам'ятав і Нагорну проповідь Ісуса Христа (Мт. 5: 1–48; 6; 7; Мк. 12: 28–34; Лк. 6: 12–49), в якій є теза і про любов до (чи для?) ворогів. Можливо, звертав увагу, на відміну від багатьох проповідників, що цю вимогу не можна виривати із порівняльного, стосовно етичних положень ще Старого Завіту, контексту (за формулою "Ви чули, що було сказано стародавнім..., а я кажу вам..."), зокрема відокремлювати від слів "Бо коли ви любите тих, що вас люблять, то яка вам за це нагорода? Хіба не те саме і митарі роблять?" (Мт. 5: 46). А тому, очевидно, розумів, що Христос цими словами передусім лише формулював вірним цей максималістський моральний орієнтир, а до нього треба було рухатися, наближатися поступово. Наприклад, намагатися спочатку хоча б зрозуміти ворога-лиходія. Богослов отець О. Мень називав маячнею тлумачити слова Христа про любов до ворогів як заклик ставитися до них так само, як до своєї дитини чи подружжя. "Любити своїх ворогів – це означає доброзичливо ставитися навіть до супротивника, бажати йому добра, бажати, аби він розкаявся, щоб спам'ятався" (Отець Олександр Мень, 2011, с. 102) – пояснював він. І, може, перша сходинка вказана в Господній молитві та інших євангельських твердженнях – це прощення тим, що заподіяли зло: "І прости нам провини наші, як і ми прощасмо винуватцям нашим", "Коли ви прощатимете людям їхні провини, і Отець ваш небесний простить вам. А коли ви не будете прощати людям, і Отець ваш небесний не простить вам провин ваших" (Мт. 6:12, 14, 15). Власне, Нагорна проповідь означає одну із прикметних рис християнської етики і моралі: вона – максималістська, що

відбито і у настанові любові до ворогів, а точніше – у любові і для ворогів.

У церковній практиці християн при підготовці до Великого посту є так званий сиропусний тиждень, який завершується "Неділею прощення" – останнім днем перед початком Великого посту. Тоді під час служби духовенство і миряни просять один у одного пробачити їх, і це стало народною традицією. Прощення було однією із основних умов посту. Описуючи його, відомий богослов О. Шмеман пояснював: "Пробачити – це означає відкинути всі порахунки і розрахунки, віддавши їх Христові. Прощення – справжнє "вторгнення" Небесного Царства у наш грішний і упалий світ" (Шмеман, 2009, с. 29). Шевченко був добре обізнаним з церковними службами періоду Великого посту, – зокрема з літургією Ранішеосвячених дарів (її остаточно уклав св. Григорій Двоєслов), бо використовував її текст (Яременко, "Гріх, душа жива"!..., с. 48), – і їх пригадування теж могло стимулювати написання твору з такою фабулою. А загалом його свідомість постійно муляла думка, чи він особисто зміг би пробачити несправедливу заборону на, зумовлену покликанням, творчість, яка є, за М. Бердяєвим, "вимогою Бога від людини і її обов'язком".

Отже, в аналізованій поемі й в інших творах автор проводить ідею прощення або точніше активного чинення добра на заподіяне зло. Чому ж для цього він використав саме сюжет, де є подружня зрада з боку жінки? Думаю тому, що він стосувався відразу сьомої ("не чини перелюбства") і десятої ("не пожадай жони друга твого...") заповідей християнського декалога, а їх порушення вважав найболючішими для людської свідомості і душі, бо виразно йшлося про лицемірство і зраду. Згадаймо знаково-підсумковий вірш "Три літа" (1845). Не випадково у ньому Ю. Барабаш виокремив третій, найбільший за обсягом і структурно ускладненіший сегмент (ряд. 33–68), який "переривається інтертекстуальним відступом (ряд. 33–48) про довірливого чоловіка, кохана жінка якого "другому / За три шага продається / Та з його й сміється" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 6:Т–Я, 2015, с. 293–294). Втім, варто

повністю процитувати цей відступ: "Жаль і батька, жаль і матір, / І вірну дружину, / Молодую, веселую, / Класти в домовину, / Жаль великий, брати мої; / Тяжко годувати / Малих діток неумитих / В нетопленій хаті, / Тяжке лихо, та не таке, / Як тому дурному, / Що полубить, побереться, / А вона другому / За три шаги продається / Та з його й сміється. / От де лихо! От де серце / Разом розірветься!". Можливо, цей текст є найпереконливішим застереженням проти порушення сьомої заповіді "не чини перелюбства" в усій світовій літературі. Адже, задумаємось, з якими великими лихами зіставляється подружня зрада! Не випадково Ю. Барабаш вважає, що саме цим прикладом-порівнянням автор уподібнив у вірші "Три літа" свій душевний тодішній стан "сердечному шоку" і тим самим передав "прискорене нагнітання морального конфлікту" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 6: Т–Я, 2015, с. 294) з тодішнім суспільством. Поет цінував щирість і правдивість у людських взаєминах. О. Афанасьєв-Чужбинський згадував: "На жінку, що віддалася пристрасті, він казав "можна махнути рукою", але потайна розпуста, хоч би якими квітами прикривалася, завжди збуджувала в його душі непереборну огиду" (Спогади, 1982, с. 105). Поет міг погодитися із сентенцією Плінія Молодшого: "Лицемірне кохання гірше ненависті". Шевченкове гостре відчуття подружньої зради подібне до того, яке зустрічаємо в народній поезії: "Край мого серденька гадонька в'ється... / А то не гадина, то лиха година: / Зсушила-зв'ялила невірна дружина" (Потебня, 1985, с. 144). Можливо, що ця пісня теж йому пригадалася. Принаймні в його тестах слово "гадина", можливо ще й під впливом образу біблійного змія, зустрічається в негативному сенсі також і в ситуаціях відносин між чоловіком і жінкою (Ільницький, & Гавриш (Ред.), 2001, т. 1, с. 303–304). А в написаній перед тим першій "Москалевій криниці" і в зовсім підхожій до даного розгляду ситуації: "Тяжко, брате / Людей на старість розпізнати. / А ще гірше змолоду / Гадину кохати. / Очарує зміїними / Карими очима..." (ряд. 93–98). Думаю, що між авторським пригадуванням болючого інтертекстуального відступу із вірша "Три літа", що передає стан "сердечного шоку",

і вибором сюжету для поеми "Меж скалами, неначе злодій..." є прямий зв'язок.

У поемі про головного героя, коли він опинився на волі, повідомляється: "Пішов собі темним яром / Та співає йдучи: " – Ой з-під гори та з-під кручі / Ішли мажі риплючі. / А за ними йде чорнявая / Та плаче-рида, йдучи. – " (ряд. 24–29). Коментатори звертають увагу, що автор тут цитує початок чумацької пісні, запис якої він передав для публікації в збірнику А. М. Маркевича – Г. П. Галагана (Шевченко, т. 2, 2003, с. 617–618 (коментар)). Цитування не випадкове. Вважаю, що згадка про цю пісню є не лише конкретизацією сюжету, а й теж своєрідне запрошення читача до "розмови", зокрема до пригадування змісту пісні. Адже він добре вписувався в сюжет поеми й основну її ідею – не відповідати злом за зло. Піснею натякалося, що "оцей козак" (ряд. 41) міг займатися чумацьким промислом, який нагадував про волю і міг бути джерелом покращення матеріального становища (можливо для цього в поемі є не дописані рядки після 67 – "А був хазяїн..."). Найголовніше ж те, що в пісні розповідалося про невідале одруження з пояснювально-виправдальною для чумакової дружини наголошувальною кінцівкою: "Ой не я ж його (зневажливе "чумака-шмаровоза" – В. Я.) полюбила, / Та так казала мати, / Та так казала мати" (Шевченко, т. 5, 2003, с. 263, 450 (коментар)). Важливо, що подібний мотив зустрічаємо і в першій частині пісні "Із-за гори, із-за кручі риплять вози йдучи" в записі сучасників поета братів Осипа та Федора Бодянських, де є слова: "– Не я ж його полюбила, полюбила мати, / Повеліла шмаровозу рушники давати" (33, с. 222). Тому не можна погодитися з Р. Росовецьким, який вважав зразком стилізації те, що в пісні, яка наведена в поемі, "перші два рядки взято із чумацької пісні (пор.: (Доленга-Ходаковський 1974, 66)), а два наступні поет уже складає сам" (24, с. 342). Головний герой твору пригадує саме таку пісню і це зміцнює тезу С. Смаль-Стоцького, що він мав "правдиву любов у серці до своєї жінки" (Смаль-Стоцький, 2003, с. 168), і тому намагався її зрозуміти, пояснити поведінку ("А жіночка / Мов цього й не знає, / У доброму намистечку / В садочку гуляє" –

ряд. 77–80) і зраду. Це ніби важливе доповнення до найголовнішої заповіді любові, яка пронизує весь твір. Бо, що таке й прощення, повторюся, як не сходинка до неї. Про цей органічний зв'язок поет пам'ятав ще коли переспівував біблійні псалми. "Любов іде в парі з одвагою і гідністю особи, що не улягає навислим страхам. Вона дає спокійну певність і силу прощення" – писав Є. Сверстюк, цитуючи Шевченків переспів 53 псалма: "Помолюся Господеві / Серцем самотнім / І на злих моїх погляну / Незлим моїм оком" (Сверстюк, 2011, с. 94) (ряд. 121–124). Між іншим, композитор Д. Ревуцький, констатуючи добре знайомство поета з пісенним матеріалом, однак зазначав, що при цьому "нема підстав впевнено стверджувати, що Шевченко знав цілком ту або іншу пісню і любив її" (Ревуцький, 1939, с. 34). Аналізована поема є одним із аргументів на користь протилежного.

"Коли в поезії "Меж скалами, неначе злодій..." козака "погнало горе / До моря пити", маємо справу з авторською трансформацією прислів'я "Горе – море, пий його – не вип'єш" (Росовецький, 2015, с. 360) – тлумачить авторитетний дослідник С. Росовецький. Як на мене, це теж "запрошення читача", але уже для пригадування скарбів рідної мови, але в коментарях треба подавати пояснення, бо для сучасного читача вислів "погнало горе / До моря пити", буде незрозумілим. Автор повідомляє про героя": "А жіночку свою любив, / І Господи єдиний! / Як те паня, як ту дитину, / У намистах водив!" (ряд. 70–73). Згадка про намисто – важливий "етнографічний" штрих, що добре конкретизує ту любов. Бо в українців ця шийна прикраса була найстарішою, найпоширенішою, дуже різноманітною (нараховують до 10 видів) і бажаною (без неї дівчата старалися не виходити на вулицю, не одружуватися), досить дорогою (іноді прирівнювалася до вартості худоби) (Вовк, 1995, с. 129–131). Оскільки ця ozdoba символізувала ще й захист людини, то вказівка на "добре намистечко" (ряд. 79) наводить на роздум, що не поганська, якщо брати намисто як оберег, а саме християнська мораль може зупинити від гріха перелюбу.

Є ще один аспект вибору сюжету поеми. На нього звернув увагу Іван Франко. У своєму габілітаційному викладі у Львівському університеті про "Наймичку" Шевченка (і поему, і повість) він наголосив, що для її автора сімейне життя було "найбільшою святістю", а його порушення "найтяжчим гріхом". "Можна сказати, що на всі хиби і лиха тодішньої передреформаційної суспільності російської, – вважав Франко, – Шевченко дивився крізь примат святості сім'ї. Робота на панщині, визискування, неправда чиновницька і судова, податки і здирства – все те в світогляді Шевченка займає, без порівняння, менше місце, як пониження людської гідності, якого головним і найтипівішим виразом у нього є пониження жінки, зрада і наруга над дівчиною, якій таким робом навсигди відбирається можливість легального сімейного життя" (Франко, 1981, с. 464). "В кожній людині, незважаючи на стан і суспільне становище, він поважав насамперед, гідність..." – писав А. Козачковський в своїх спогадах про Шевченка (Спогади, 1982, с. 78). Оце "пониження" святості сім'ї і людської гідності виразніше простежувалося і загострювалося, коли об'єктом зневаги через облудливу поведінку коханої дружини ставав саме чоловік. "Поема ця своїм змістом чи фабулою є зовсім оригінальним твором і вперше в Шевченковій творчості підносить проблему зради жінки" (Шевченко, 1953, с. 440) – відзначив Леонід Білецький. Зауважу також, що в самій Російській імперії уже під кінець XIX ст. були думки, що таїнство шлюбу як "найглибший зв'язок з людиною і людством" і в середовищі мирян, і серед духовенства не здійснювалося належним чином (див.: Розанов, 1999, с. 45, 300–303).

Л. Плющ помітив, що протягом "всього "Кобзаря" Шевченко веде діалог з собою, своїми героями, Україною, її минулим, сучасним, майбутнім, з друзями й ворогами, природою, Богом" (цит. за: Смілянська, 2019, с. 92). Його думку підхоплює В. Смілянська: Шевченкові "тексти – справді "репліки в діалозі сучасності" (М. Бахтін), причому такі репліки, які, перебудовуючи ментальність свого, переважно демократичного, читача, виявилися здатними вплинути на перебіг суспільно-культурного

розвитку країни. Це особливо стосується творів, що лунали як ораторське звернення-маніфест, адресований не лише сучасникам Шевченка, а й минулим та майбутнім поколінням співвітчизників ("І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє"), – творів, що були справді громадянським учинком, мужність якого наш читач здатний усвідомити лише заглибившись у контекст тогочасної суспільної ідеології" (Смілянська, 2019, с. 92). "Виклад набуває розмовно-оповідного плину", його "драматизовано динамічними композиційно-фразеологічними перемиканнями автора на різні точки зору суб'єктів оповіді" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 4: М-Па, 2013, с. 136, 137) – на таку організацію і подачу тексту твору вказує й М. Кодак. Отже, діалогізм, який, за словами В. Смілянської, є "основним семантичним принципом Шевченкових текстів", присутній і в аналізованій поемі і варто подивитися, чи стосується він християнства. Він має відношення до тлумачення і словесної культури взагалі, яка, в рамках догмату Боготілення, як висловився С. Аверинцев, "відповідає досвіду всюдисущності Бога" (Аверинцев, 2007, с. 221). Але передусім діалогізм як такий має відношення до способу викладу Христової науки, яку Він частково доносив через розмову, бесіду зі своїми слухачами. Така форма подачі була і в багатьох християнських теологів, в катихізисах. Ось візьмемо текстуальну репрезентацію "чужої" мови. У творі є така строфа: "... хоч говорять: / Аби файда (батіг – В. Я.) в руках була, / А хлопа, як того вола, / У плуг голодного запряжеш. / (незавершений рядок – В. Я.) / Троха лишень, чи так?" (ряд. 42–46). Тобто, насильством ("файдою" – батогами) не зупинити прагнення до дарованої Господом свободи вибору для людини, до волі. А незавершений рядок, можливо, вказує на плановане автором вербальне увиразнення цієї думки. Тому В. Смілянська, посилаючись на це місце, зазначає, що в поемі "партія автора-розповідача містить наративний монолог розповідача притчового змісту, покликаний на життєвому прикладі спростувати занепадницьке наставлення слухача" (Смілянська,

2019, с. 114). Відомо, що й Христос свою науку значною мірою подавав в притчевій формі, щоб слухачі самі доходили до певних висновків-істин. Власне увесь твір можна вважати притчею, що спонукає згадати і євангельську притчу про немилосердного боржника, яка в багатьох виданнях Нового Завіту так і подається під заголовком – "Прощати один одному" (Мт. 18: 21–35). "Чекаючи прощення від Господа, треба навчитися прощати самому" – таким поясненням супроводжує цю притчу о. О. Мень (Мень, Сын..., 1983, с. 99). Притчевий характер твору також проявляється у відсутності імен героїв, в прямих і побіжних, породжених сюжетом, можливих роздумах читача, що стосуються моральних повчань. Приклад прямого: "І це трапляється меж нами, / Що ніж на серце наставля, / А сам цілує!.." ряд. 133–135). А підтекстуальні повчання: не одружуйтеся, якщо в обох немає належного почуття; один гріх тягне за собою інший тощо. Адже спочатку жінка порушила заповідь "не чини перелюбу" з паном, а зрештою зовсім пустилася берега: "І пан умер, а жіночка / Московкою всюди / Хиляється... і по жидах, / І по панах, боса..." (ряд. 162–165). Отже, в цьому творі "московка" означає повія, а не "дружина солдата, солдатка", як пояснюється в словнику (Словник, 1964, с. 422). Автор пише "хиляється", а не "вештається" чи "тиняється", бо це слово етимологічно пов'язане з "хиткий", "хисткий", "нахилений", "принижений", "приборканий" (Мельничук та ін. (Редкол.), (1982–2012), т. 6: У–Я, с. 173–174), тобто точніше передає жалюгідний стан людини, що знехтувала Божими заповідями. Зверну увагу, що в поемі автор гостро засуджує розпутство або блудство. Між тим, в Шевченковому словнику слово "розпуста" і його похідні відсутні, хоч воно у даному творі було б дуже доречним, бо ж його "сучасне значення розвинулось, очевидно, на основі давнішого значення "розлучення", яке могло мати негативний відтінок" (Мельничук та ін. (Редкол.), (1982–2012), т. 5: Р–Т, с. 212). Так само лексема "блудити" вживається у Шевченкових поезіях в значенні блукати, а слово "блудний" в значенні "розпутний" зустрічається лише в третій частині поеми царі: "А все таки не нагрівали /

Катюгу блудного свого" (ряд. 148–149). В листі до В. М. Лазаревського 11 листопада 1859 року Шевченко називає надіслані два примірники свого офорта "Сама собі в своїй господі" словом "блудниці", а себе – "не блудним" (Шевченко, т. 6, 2003, с. 159, 481 (коментар)). Це – напівжартівливі висловлювання, бо ж цей офорт передає ідею вимушеної позашлюбності, самоти та самотності молодій жінці, її певного збайдужіння під впливом міського середовища до влаштування особистого життя, і ними також натякається на можливості невідповідного сприйняття твору, нерозуміння його глядачем. Як на мене, Шевченкова своєрідна "відстороненість" від вживання слів "розпуста" і "блуд", з урахуванням наведених вище думок зі спогадів про поета, зокрема і про "непереборну огиду до потайної розпусти", є ще одним доказом його вкрай негативного ставлення до того стану, яке вони передають: позашлюбні статеві стосунки, спосіб життя, побудований на зневажанні норм суспільної і релігійної моралі, християнської етики. В поемі це аморальне явище частково вербалізується уже згаданою фразою "московкою всюди хилється".

А "інкрустовану чужу мову", тобто "вкраплення докси (чужих поголосок) у текст розповідача / оповідача", В. Смілянська ілюструє таким уривком із поеми: "Прийшли, взяли сіромаху / Та й повезли з дому / *Пройдисвіта, волоцюгу...* / Прямо до прийому" (ряд. 152–155). І вказує, що у закурсивлених нею словах – "позиція панських блюдолизів на протигагу позиції автора-розповідача ("сіромаху") (Смілянська, 2019, с. 117–118). Маємо ніби продовження і закріплення думки, поданої на початку твору вживанням лексеми "злодій" – приписування людині неіснуючих гріхів. "Чужа" мова, – зазначає В. Смілянська, – фіксується і в словах "... Сказано, шарпак, / То й одружився собі так, / Узав хорошу та убогу, / Звичайне, наймичку" (ряд. 51–54) для ілюстрації так званого композиційного плану психології ("відбиття у відавторській нарації думок і переживань персонажів"), в яких "наратор теж передає чужі йому психологічну та фразеологічну позиції" (Смілянська, 2019, с. 192). І ніби в них немає такого виразного християнського спрямування, бо прямо

не нагадується про певну чесноту. Але один штрих і тут можна помітити, якщо звернутися до етнографів. Вони зазначають, що в українському народі при виборі пари "не схвалювали гонитви за багатством" і посилаються на весільну пісню: "Теши, сину, яворину, / Роби з неї скриню, / Сватай, сину, сиротину, – / Буде господина" (Орел, 2009, с. 5). Відомо, що і Христос не підтримував такої гонитви. І в поемі ж, як процитовано, значиться, що герой, одружуючись, "узяв хорошу та убогу" (ряд. 53).

Дослідники однозгідно вважають, що волелюбний кріпак у поемі – "це ще один образ праведника, якого ніщо не зламало й не озвірило" (Смілянська, 2019, с. 157). А праведником іменують людину, яка суворо дотримується заповідей, моральних приписів якоїсь релігії. Серед них у поемі виразно прочитується, що герой всіляко уникав одного із найбільших гріхів – ненаситності, немов сповідуючи настанови Христа "не турбуватися своїм життям", а "шукати перше царства Божого та його справедливості" (Мт. 6: 25–35) та поради псалтиря: "Не надійтеся на здирство, і грабунком марно не вихваляйтеся; коли зростає багатство, не прив'язуйтеся до нього серцем" (Пс. 62: 11). "Стрепенувся сіромаха – / І голий, і босий, / Та на волі, й більш нічого / У Бога не просить" (ряд. 16–19) – повідомляє автор про героя коли він опинився в Бессарабії. Прохання волі – це і було шуканням Божої справедливості. А "І добро остило" (ряд. 111) – це вже про намір провідатися додому. Таким безкорисливим герой твору залишався і після насильної віддачі в солдати: "дослуживсь до чину" в армії, але далі не ганявся за рангами, поборов у собі, як дотепно висловився С. Лем, "чинізм", – "та й вернувся в село своє, / І служить покинув" (ряд. 157–159). Ця лінія антизахланності корелює із попереднім ліричним диптихом Шевченка – віршами 1845 року "Не женися на багатій", "Не завидуй багатому", написаними в один день, в яких теж звучать роздуми "на основі мотиву суєтності (осудження гонитви за позірними цінностями, яким протиставлено цінності справжні) – структури, відомої ще з Біблії та античної літератури" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 4: М-Па, 2013, с. 487).

Вивчаючи художній час в його композиційному аспекті, В. Смілянська звернула увагу, що в ліро-епічних творах Шевченка "вектор подійного часу здебільшого односпрямований", а серед винятків як зразок "ідилічного хронотопу" – "час у поемі "Меж скалами неначе злодій...", де хід часу зворотний: спершу йде сцена втечі кріпака, потім повідомляються її причини, а вже далі дія розвивається в напрямку до розв'язки" (Смілянська, 2019, с. 213). Вважаю, що така зворотність часу посилює етичність поеми і ще більше відтіняє її християнське підґрунтя, бо, наприклад, в християнській обрядовості відбуваються щорічні цикли повернення до своїх витоків і вшанування святих. Міркую, що такий рух часу був потрібним авторові серед іншого і для посилення нагадування про вже згадану вище найбільшу християнську заповідь – двоедину заповідь Любові. Вона тут деталізується не лише словами про шанування Бога ("Думав жити, поживати / та Бога хвалити" – ряд. 100–101), матері і дружини (ряд. 69, 81, 85–89 та ін.), а насамперед в любові до рідної землі, до батьківщини: "Нудно йому на чужині, / І добро остило! Хочеться хоч подивиться / На свій край на милий! / На високії могили! На степи широкі! / На садочки!" (ряд. 110–116). Кожне коротке речення в цьому переліку означене автором знаком оклику для показу прояву безмірності почуттів. Чомусь не звертається увага, що персонаж твору й рідний край покинув, "на Бессарабію пішов" (ряд. 40) не лише тому, що "до нитки звівся... / Усе на панщині проклятій" (ряд. 65–66), "тікав від злиднів" (див.: Росовецький, 2015, с. 219), а й "погнало горе" (ряд. 40) через загрозу власному життю з боку розбещеного пана, що мав хтиві бажання до його дружини: "... Не хоче й пана закохати! / Що тут робить? За чоловіка, / Укоротивши йому віка... / А жінку можна привітати. / Трохи не сталося отак" (ряд. 60–64). Любов до батьківщини прозирає уже в першій строфі, коли дуже точно, нагадуючи висловом "меж скалами" про найбільший в Україні Дністровський каньйон, зазначається, що козак дивиться, на дністровську "каламутну темну воду, неначе ворогові в очі" (ряд. 4–5). Не тільки тому, що це перепона на шляху до волі, а й тому що це не зовсім рідна ріка ні для автора, ні для його героя.

Дослідники вже давно помітили, що "найбільш колоритні та зворушливі картини України у Шевченка постійно пов'язані з Дніпром" (Фененко, 1965, с. 27). І відповідно щодо цієї ріки вживаються інші епітети. Разом з тим, початок поеми містить глибоку водяну символіку. Сама назва "Дністер", як і "Дніпро", є "реліктом" індоєвропейського найменування "води", "ріки взагалі". Ріка, як пояснюють вчені, "відіграє незмінно позитивну роль..., у ній потопає все "зле-лихе", а серед функцій води в цілому переважає "очищення" і "життєтворча" (Українські замовляння, 1993, с. 211, 256), що співвідноситься з християнськими ідеями поеми. Водяна символіка поєднується з кольоровою. Спочатку в можливому зверненні героя до Дністра мовиться "водо каламутна" (ряд. 7), що символізує невизначеність, а потім мовиться про те, що на волю виносить таки "хвиля синяя" (ряд. 13), бо синій колір з часом став "запозичати значення "неземного", "горнього" (Українські замовляння, 1993, с. 272), себто божественного, світу. Між іншим, С. Аверинцев, вказуючи на поширеність метафорики води, пише: "Так, напучення вдовольнятися законною дружиною висловлено афоризмом "Книги Приповідок Соломонових" (5:15): "Пий воду з твого водозбору, воду, що б'є із власної криниці..." (Аверинцев, 2004, с. 66). А це вже прямо стосується сюжету твору, розробляючи який автор міг пригадувати і ці біблійні настанови проти перелюбства.

У поемі досить часто трапляються одні з найуживаніших у Шевченковій мові лексеми – "доля" і синонімічна їй "талан" у значенні дійсного або уявного життєвого шляху героя твору. Поняття долі-талану, таке властиве українській свідомості і мовленню, "має міфологічне походження..., закріплене в найдавніших міфологіях" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 6: Т–Я, 2015, с. 151). С. Аверинцев пояснює: "Виклик культу долі було кинуто юдео-християнським теїзмом. Біблія представляє світовий процес як відкритий діалог Творця і створіння, в якому немає місця долі. <...> Доля мала піти зі сфери міфу і філософського умогляду до світу житейських понять і народних забобонів. Християнська совість протистоїть поганській долі" (Аверинцев, 2004, с. 88). Мотив долі в Шевченковій

творчості ретельно простежив Є. Нахлік, зачепивши й аналізовану тут поему. Він справедливо стверджує, що "в основі роздумів Шевченка про долю та його поетичної дихотомії герой / доля закладено українські народні уявлення, яким властиве переплетення християнських та язичницьких елементів". Пояснює: якщо в російському слові "судьба" семантично закладено уявлення про долю як "Божий присуд" людині, то українська "доля" – це "Божий наділ", який у фольклорі тлумачиться неоднозначно – "в ньому стихійно відбито діалектику необхідності і свободи, закономірності і випадковості". Таку неоднозначність вчений помічає і в Шевченкових текстах, зокрема в зачині до поеми "Сон (Комедія)", де показано, що "у всякого своя доля" і вона "залежить від волевиявлення, вибору, бажань, прагнень і моральних якостей самих людей". Зрештою Є. Нахлік зауважує: "Остаточну відповідальність за все, що діється на землі, поет усе-таки покладав на Бога" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 6: Т–Я, 2015, с. 151–153). Думаю, що ця думка найвиразніше виражена саме в аналізованій poemі, де, як висловився Є. Нахлік, "на грі таємничої долі з людиною розгортається життєвий шлях козака-сіромахи" і "авторський фольклоризовано-філософський коментар до цих життєвих перипетій такий: "І неталан наш і талан, / Як кажуть люди, все од Бога" (ряд. 55–56)" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 6: Т–Я, 2015, с. 156). Але, вважаю, ця важлива сентенція є звичайною укоріненою християнською нормою, а не "контамінацією семантики двох прислів'їв", як непереконливо, по суті бездоказово, твердить С. Росовецький, маючи на увазі прислів'я "Як не дав Бог талану змалку, то не буде й до останку" і "Все од Бога" (Росовецький, 2015, с. 360).

Християнське трактування долі в poemі незмірно посилюється іншим християнським постулатом – Богом даною людині свободою вибору. Герой поеми не мириться зі своїм становищем і постійно перебуває в становищі вибору і пошуку свободи, демонструє своє волевиявлення і волелюбність. Л. Ушкалов зазначив, що він особисто не знав, "чи думав поет про те, що свобода накладає на людину особливий тягар відповідальності й обмеження" (Ушкалов, 2014, с. 438).

Житейські колізії героя аналізованого твору переконливо показують, що, мабуть, знав і думав про це. Автор підкреслює волелюбність героя твору ще і тим, що послідовно, як завважили дослідники, називає його "козаком", хоч за соціальним становищем і статусом він був селянином-кріпаком. Тут проглядається й історіософський штрих-натяк: нагадується втрачена козацька епоха в історії України. Вважаю, що поема своїм змістом і ідейним спрямуванням підтверджує тезу Михайлини Коцюбинської: за Шевченком людина вища за долю і панує над нею (Коцюбинська, 1990, с. 41). Її поділяє і автор цих рядків (Яременко, 2011, с. 63).

У рамках вже згаданого, наявного в поемі, діалогу автора з читачем привертає увагу строфа: "Уже як хочете, хоч лайте, / Хоч і не лайте й не читайте, / Про мене... Я і не прошу, / Для себе, братики, спишу, / Ще раз те оливо потрачу. / А може, дасть Бог, і заплачу, / Та й буде з мене" (ряд. 30–36). Тут цей "діалог" прямий і декларує, такими притаманними для наддніпрянських українців, висловами "про мене" і "та й буде з мене" (ряд. 32, 36) відсутність у автора гордині, яка є найбільшим гріхом у християнстві. "Для себе" (ряд. 33) – теж щиро, бо ще одним опрацьованим сюжетом твору, узятим із життя, поет передусім хотів зміцнитися у спроможності власного прощення ворогам та зменшити внутрішній біль стосовно власної родинної невлаштованості.

Пам'ятаючи християнську заповідь про любов до ближнього, не можна оминати ті аспекти поеми, які стосуються антропоморфізації – такого засобу художнього зображення, коли певний предмет чи явище уподібнюється людині. Констатується, що "поезії Шевченка рясніють численними антропоморфними ознаками і номінаціями" і тим самим "привносять до твору враження постійної людської присутності" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т.1: А-В, 2012, 225–226). У поемі знаходимо ціле розмаїття таких ознак: динамічних, пов'язаних з голосом людини (ймовірна розмова козака з Дністром – ряд. 3–10) і зовнішньо-відчуттєвими особливостями людини ("погнало горе", "шукать долі", "покинувши волю", "І там доля не кинула" – ряд. 41, 93, 119, 156); почуттєво-

психологічними ("Аж хвиля синяя реве", "всього надбав, роботяга, / Та не придбав долі! / Талану того святого..." – ряд. 13, 106–107); статичними ("дрібними як горох сльозами" – ряд. 132). З антропоморфізацією у творі переплітається персоніфікація або уособлення, яку "визначають як перенесення ознак і властивостей живого на неживе" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 5: Пе-С, 2015, с. 62–68). Аналітики до одного із типів персоніфікації, який уособлює абстракції, зокрема, відносять такі концепти: доля, недоля, думка, воля, лихо, журба, нудьга, горе, душа, надія (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 5: Пе-С, 2015, с. 66). Всі вони наявні у поемі.

Політик і письменник Стародавнього Риму Пліній Молодший (бл. 61–бл. 114), перебуваючи на посаді правителя Віфінії у Малій Азії (112 р.), писав в одному зі своїх відомих "Листів" до імператора Траяна (Книга X, лист 96) про переслідування християн таке: "Вони стверджували, що вся їхня чи то провина, чи помилка у тому, що визначеного дня, збираючись іще до світанку, вони почергово співали хвалу Христу як своєму богові й присягалися не вчиняти якихось злочинів, а стримуватися від крадіжок, розбою, чужолобства, віроломства, відмови повернути довірене" (Пліній Молодший, 2018, с. 43). Тобто є позабіблійні свідчення про те, що вже перші християни дотримувалися тих християнських приписів, про які нагадує аналізований тут твір.

Свого часу С. Єфремов помітив, що в Шевченкових творах "мотив всепрощення має виразно особистий характер" і "здебільшого виявляється тоді, коли кривдник стоїть або на Божій дорозі, або на тому щаблі свого занепаду, що далі вже не може нікому шкодити". І при цьому посилається і на "Меж скалами, неначе злодій...", продовжуючи: "І, вибравши такий виразний зразок всепрощення, Шевченко немов підкреслює цим те вимагання вищої правди й вищого суду, яке він скрізь прикладає до людини" (Єфремов, 1993, с. 191). Звичайно, вчений мав на увазі правду і суд Бога. Зверну увагу, що вказаний особистісний характер прощення і його вияв переплітаються з такою чеснотою як милосердя, що належить у християнстві до плодів дарів Святого Духа. А саме прощення

належить до семи діл духовного милосердя і артикулюється як обов'язок "прощати кривду винуватцям нашим". Прикінцеві рядки поеми нагадують читачеві, крім них, і про діла тілесного милосердя, їх знову варто процитувати повністю: "Найшов її, подивився... / І, сивоволосий, / Підняв руки калічені / До святого Бога, / Заридав, як та дитина... / І простив небогу!" (ряд. 166–171). Тобто, герой твору міг гамувати свій гнів, управляти ним, без чого прощення не буває. А це вимагає великих зусиль. Не випадково християнський мислитель св. Василій Великий присвятив одну із проповідей приборканню гніву – пристрасті, яку у християнстві відносять до семи головних гріхів. "... Розратування своєчасно спрямоване в потрібне русло, породжує мужність, терпіння, стриманість, а якщо воно діє наперекір здоровому глузду, – перетворюється на божевілля. Тому й псаломспівець умовляє нас: Гнівайтесь, та не грішіть (Пс. 4: 5)" (Василій Великий, 2006, с. 149) – пояснює він. Про боротьбу з гнівом нагадував й інший Отець Церкви – святий Єфрем Сирійський: "Якщо опанує тебе пристрасть злопам'ятства, станеш оселею люті і незнання, а разом з тим і смутку, – навіть лице твоє твоє зміниться, бо сказано: дорога злопам'ятних веде до смерти (прип. 12:28)" (Святий Єфрем Сирійський, 2001, с. 131). Отже, в поемі з лаконічною майстерністю показано, що чоловік упокорив свій гнів, розшукав на старості свою кривдницю не для того, щоб покарати, а щоб допомогти їй, як до того зобов'язує діла християнського тілесного милосердя: нагодувати голодного, вдягнути голого, напоїти спраглого, прийняти в дім подорожнього та ін. Щоб допомогти молитвою "до святого Бога", яка закінчилася очисним прощеньським риданням (ряд. 170). Зрештою, розшукав і для того, щоб реалізувати такі діла духовного милосердя: повернути грішника, навчити нерозумного, потішити сумного подати добру пораду в сумніві. С. Єфремов наголошує, що "правда і любов, воля і братерство, а як їх наслідок – всепрощення – це звичайні мотиви Шевченкової поезії", якими перейняті й такі твори як "Гайдамаки", "що виставлялись іноді за зразок "кровожадності" (Єфремов, 1993, с. 191).

Стисло подана в поемі, процитована вище, сцена прощення може бути зразком великої літературно-художньої майстерності – і своїм лаконізмом, і тим, що кожне слово там "на своєму місці", має великий зміст, який читач може постійно поглиблювати. Дуже багато вмістив погляд битого життям чоловіка – "подивився". Це той випадок, коли погляд значиміший за слова, відповідно до назви другої глави третьої книги Томи Кемпійського "Наслідування Христа": "Як правда промовляє в серці без гомону слів" (Темпійський Тома, 2001, с. 111). Лексеми "сивоволосий", "руки калічені" свідчать про перенесені персонажем твору страждання. Є поширений фразеологізм "підняти на когось руку". А тут думка про побиття кривдниці не встигає у читача й зародитися, як негайно гаситься "незримим" поясненням, що це руки, підняті в молитві "до святого Бога", молитовно. На це орієнтують і наступні, уточнюючі слова, "заривав як та дитина", бо вони вказують за християнською традицією на покайну молитву. На неї, зокрема, звертав увагу один із Отців Церкви Єфрем Сирійський (Сирин). С. Аверинцев вважав, що він "найбільший сирійський поет IV ст., в поезії якого від арамейських афоризмів Євангелій веде дуже пряма дорога, що проглядається" (Многоцветная жемчужина, 2003, с. 549). Єфрем Сирин, посилаючись на біблійні тексти (Єр. 8:23; Проп. 2:2 та ін.), в своїх "Подвижницьких настановах" наголошував на тому, що покайна молитва має супроводжуватися слізьми, бо саме вони, маючи безмежну силу, і є шляхом до Бога. "... Наш небесний Лікар зітханнями і сльозами зціляє душевні недуги. Тож приступи і принеси сльози – ці найкращі ліки. Бо саме це вгодне небесному Лікареві: щоб кожен своїми власними сльозами лікувався і спасався. Лікування це нетривале, але дієве..." (Святий Єфрем Сирійський, 2001, с. 62) – наставляв він. Пояснював, що "сльози про речі видимі", які відносив до першої групи в своїй градації, "дуже гіркі та суєтні", а "сльози покайня, коли душа забажає вічних благ", з другої групи, – "дуже солодкі і корисні" (Святий Єфрем Сирійський, 2001, с. 56). А взагалі у християнстві вважається, що плач, як і сміх, є символами душі і маркують земне життя людини. Розрізняють сльози як реакцію на езистенційні збурення, сльози покайня,

скорботи, як місце зустрічі з Божим милосердям, як провісники радості, але констатують, що "у патристичній і літургійній традиції тема сліз найтісніше сплелася з темою покаяння" (Тимо), як і в епізоді поеми про прощення. Проте в аналізованій поемі, як уже мовилося, є і "авторські сльози" – "А може, дасть Бог, і заплачу, / То й буде з мене..." (ряд. 35–36). Їх уже можна, за згаданим поділом, вважати реакцією на екзистенційне збурення або місцем зустрічі з Божим милосердям. Думаю, що поема підкріплює думку, що так часто вживаний Шевченком концепт сліз, веде свій початок саме від християнства, бо в Біблії "годі перелічити всі уривки, що стосуються сліз", зокрема і в улюбленій поетом книзі псалмів (Пс. 6, 7, 13, 17, 38 та ін.).

Повертаючись до епізоду прощення, зауважу, що у Шевченкових текстах лексема "ридання" дуже часто іде разом зі словом "молитися" (Ільницький, & Гавриш (Ред.), 2001, т. 1, с. 594–595; т. 2, с. 1510–1511). Поет навіть створив у поемі "Невольник" прикладкове сполучення "ридала-молилась" (ряд. 421). Покаянну молитву значно посилює порівняльний зворот "зарідав, як та дитина". Він зустрічається і в Шевченковому листі до М. Щепкіна 5 грудня 1857 року, коли мова йде про Олександра Улибишева, російського публіциста, музикознавця, автора першого в Європі франкомовного дослідження про В.-А. Моцарта, біографа Л. ван Бетховена. Він тоді доживав віку у Нижньому Новгороді і з ним там встиг познайомитися Шевченко. Запрошуючи в це місто Щепкіна, поет писав про Улибишева: "Не пропускає ні одного спектакля: так щиро любить театр; а як тебе побачить, то він старий, як мала дитина, зарідає, та чи він один?" (Шевченко, т. 6, 2003, с. 147). Подібний зворот "заплакати як дитина" зустрічається в окремих поезіях ("На вічну пам'ять Котляревському", "Тарасова ніч", "Невольник"). І обоє порівнянь тут вказують не на відсутність у людини здатності контролювати чи стримувати свої емоції, як це буває у дітей, а, радше навпаки, – на недоречності, небажаності їх стримування, бо саме сльозами як у "у тієї дитини" тут висловлюється щирість і моральна чистота цих почуттів, зокрема і покаяння. А позаконтекстуально нагадується і про інші християнські чесноти. Адже читач,

згадуючи настанову Христа "Будьте як діти" (Мат. 18:3; 19:14), з пам'яті видобуває, виуджує, пов'язані з ними, такі притаманні малим дітям риси як щирість, нелукавість, невинність, відвертість, доброта, смиренність, довірливість, упокореність, безкорисливість, скромність, нелицемірство, схильність до каяття і любові тощо. Незабутній Л. Ушкалов у своєму чудовому есеї про образ сліз у Шевченка звернув увагу на те, що поет продовжив традицію ще давньої української літератури ставлення до сліз як до "святої роси", тобто Божого дару". Вчений простежив еволюцію цього образу, наголосивши, що зрештою "основна тональність образу сліз стала нерозривно пов'язаною" з мотивом "співрозп'яття" (Ушкалов, 2014, с. 450–454), який, думаю, прочитується і в аналізованому творі. Отже, подана у поемі сцена прощення є досконалою в художньому значенні ще й тому, що має глибинне християнське наповнення, нагадує про вічні моральні цінності. Такий висновок можна зробити, охоплюючи і весь твір. Завдяки саме образно поданим у ньому християнським цінностям він належить до зразків високої літератури.

Між тим, Г. Грабович відносить поему лише до умовно завершених творів (Грабович, 2000, с. 156). І він має рацію. Перед нами ніби фабула твору. Хоч і вважається, що "наявного тексту "Меж скалами, неначе злодій..." виявилось достатньо для предметної вичерпаності конфлікту і відчуття цілісної наповненості твору" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 4:М: Па, с. 138), я не думаю, що Шевченко хотів її надрукувати без подальшого опрацювання. Серед іншого до нього могло входити: поліпшення віршування (мабуть того, що стосується строфіки, говірного вірша, рими, віршової інтонації), продовження виправлення описок й особливо увиразнення християнської наповненості основних ідей твору. Вивчаючи графіку поетичного тексту Шевченка, Н. Чамата виокремлює такий елемент як мінус-вірші – позначення крапками рядка, повного рядка або кількох рядків. Вона зазначає, що крапкування могло зніматися при доопрацюванні тексту без його добудови в цьому місці. І продовжує: "Ту ж ситуацію відмови від крапкування як елемента графічної структури тексту легко передбачити в разі, якби Шевченко продовжив роботу над

удосконаленням творів, котрі друкуються за "Малою книжкою" і містять мінус-вірші". Серед названих дослідницею творів є і "Меж скалами, неначе злодій..." (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 2: Г–З, 2012, с. 164). Він закінчується рідкісними для автора двома рядками крапок, а перед ними є слова "добра цього взяти?", написані дещо відмінним від попередніх рядків почерком і кольором чорнила (див.: Шевченко, Мала книжка... 1984, с. 304). Отже, "удосконалення" мало стосуватися і кінцівки поеми і вже робилися перші спроби. Думаю, що воно поглибило б християнськість твору. "Поема виразно демонструє, – пише, студіюючи твір, М. Кодак, – проникнення автора в суперечливу психіку людини, аналітичне прозирання первнів амбівалентності в людській душі" (Жулинський та ін. (Редкол.), 2012–2015, т. 4: М–Па, 2013, с. 137). Міркую, що маємо лише початок "проникнення і прозирання" і автор міг би продовжити роботу і в цьому важливому напрямку, але, знову ж таки, на християнській основі.

Дискусія і висновки

Таким чином, аналіз твору "Меж скалами, неначе злодій..." свідчить про його невичерпну християнську глибину, і цим спонукає до осмислення стану загальнолюдської моралі, поглиблює розуміння Шевченкового світогляду, його етичних орієнтирів. Думаю, що розгляд збагачує коментар до цього твору і розуміння творчої спадщини поета, підживлює думку К. Чуковського, що "кожне почуття він доводить до пафосу і релігійний у кожному своєму слові". Свого часу Ю. Барабаш зауважив, що "у системі моральних і релігійних вартощів Шевченкова помста є однією з фокальних, але разом – парадоксальним чином – мінливих і тим самим особі складних для аналізу понять, на якій можна простежити духовну еволюцію поета". Поема "Меж скалами, неначе злодій..." особисто мене переконує в неточності такого твердження щодо духовності поета. Вона була завжди сталою, бо базувалася на християнських цінностях. Вони, як стверджує український філософ О. Кульчицький, "відмежовуються, за даними феноменологічного аналізу, від етичних". І пояснює: "Оскільки

релігійні вартості наявні в основі, рецептивно дані нам у сприйманні, а етичні здійснюються лише у нашому діянні, то релігійні виступають як повсякчасне, вже існуюче поєднання найповнішого буття з найвищим добром" (Кульчицький, 1995, с. 138). А польський філософ Л. Колаковський, порівнюючи християнські цінності зі світськими законами, висловив таку думку: "Найважливіші євангельські заповіді стосуються «серця» людського, віри і почуттів, тобто такої дійсності, де законом нічого не накажеш та не заборониш <...>. Але коли говорять про «християнські цінності», мова йде про вчинки" (Колаковський, 2005, с. 35–36). Названі філософами особливості християнських моральних цінностей вказують на їхню певну позачасовість, сталість і стійкість, що не могло не імпонувати авторові поеми.

"Шевченко останнього петербурзького періоду був одержимий «духом Божим», але він і досі не відкритий і стоїть поза процесом розвитку української літератури" (Шерех, 1993, с. 49) – писав Ю. Шевельов. Знову, вважаю, є неадекватність у висловлюванні стосовно періодизації і вдала знахідка – вислів "одержимість духом Божим". Адже ним, зокрема суто християнською готовністю до самопожертви, Шевченко був перейнятий постійно. Про це свідчить і аналізована тут поема.

Список використаних джерел

- Аверинцев, С (2004). *Софія-Логос. Словник. Дух і Літера*.
 Аверинцев, С. (2007). Присутність Всюдисущого як парадигма християнської культури. *Дух і Літера*, 17–18. (с. 211–232).
 Василій Великий. *Гомілії*. (2006). (Пер. з давньогрецьк. Л. Звонської). Свічадо.
 Вовк, Х. (1995). *Студії з української етнографії та антропології*. Мистецтво.
 Грабович, Г. (2000). *Шевченко, якого не знаємо. (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета)*. Критика.
 Єфремов, С. (1993). *Поезія всепрощення*. В кн.: Єфремов С. О. Літературно-критичні статті (с. 186–192). Дніпро.
 Жулинський, М. Г. та ін. (Редкол.). (2012–2015). *Шевченківська енциклопедія: в 6 т.* Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка.
 Льницький, О, & Гавриш, Ю. (Ред.). (2001). *Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т.* Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
 Кемпійський, Т. (2001). *Наслідкування Христа*. Свічадо.
 Колаковський, Л. (2005). *Мої правильні погляди на все*. (Пер. з пол. С. Яковенка). Вид. дім "Києво-Могилянська академія".

- Коцюбинська, М. (1990). *Етюди про поетику Шевченка. Літературно-критичний нарис*. Радянський письменник.
- Кульчицький, О. (1995). *Основи філософії і філософічних наук*. УВУ.
- Мельничук, О. С. та ін. (Редкол.). (1982–2012). *Етимологічний словник української мови: В 7 т.* Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Наукова думка.
- Мень, А., протоиерей. (1983). *Сын человеческий*. Изд. третье, переработанное и дополненное. Foyer Oriental Chretien.
- Многочетная жемчужина: Лит. творчество сирийцев, коптов и ромеев в I тысячелетии*. (1990). (Пер. с сир., греч., сост., предисл. и коммент. С. С. Аверинцева). Дух і Літера.
- Онацький, Є. *Українська Мала Енциклопедія*. Кн. XII: Літери По-Риз. Накладом Адміністрації УАПЦеркви. http://history.org.ua/LiberUA/UkrMalaEnts11_1963/UkrMalaEnts11_1963.pdf.
- Орел, Л., Громова, О. (2009) *Поетія українського весілля (етнографічний нарис)*. Видавництво "Агенція Стандарт".
- Отець Олександр Мень відповідає на запитання. (2011). (Перекл. з рос. М. Лемик). Свічадо.
- Пахаренко, В. (2007). *Начерк Шевченкової етики*. Брама-Україна.
- Пліній, Молодший. (2018). *Вибрані листи*. (Перекладач Андрій Содомора). Апріорі.
- Плющ, Л. (2001). *Екзод Тараса Шевченка: Навколо "Москалевої криниці": Дванадцять статтів*. Факт.
- Потебня, О. (1985). *Естетика і поетика слова*. Мистецтво.
- Ревуцький, Д. (1939). *Шевченко і народна пісня*. Мистецтво.
- Розанов, В. (1999). *Релігія. Філософія. Культура*. Республіка.
- Росовецький, С. (2015) *Шевченко і фольклор*. Вид. 2. Критика.
- Сверстюк, Є. (2011). *Шевченко понад часом. Есеї*. ВМА "Терен"; Видавничий дім "Кисво-Могилянська академія".
- Святий Єфрем, Сирійський. (2001). *Подвижницькі настанови*. Місіонер.
- Словник мови Шевченка. В двох томах*. (1964) Т. 1: А–Н. / Ред. тома Т. К. Черторизька. Наукова думка.
- Смаль-Стоцький, С. (2003). *Т. Шевченко. Інтерпретації*. БРАМА. Видавець Вовчок О. Ю.
- Смілянська, В. (2019.) *3 поля шевченкознавства: Збірник наукових праць*. НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка.
- Спогади про Тараса Шевченка*. (1982). Дніпро.
- Тимо, М. (2020). *"Купіль сліз". Плач у східнохристиянській літургійній традиції*. Verbum. № 70: Граматика сліз. <https://www.verbum.com.ua/03/2020/grammar-of-tears/washed-in-tears/>
- Українські замовляння* (1993). (Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передмови М. О. Новикова). Дніпро.
- Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських*. (1978). Наукова думка.

Ушкалов, Л. (2014). *Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання*. Видавництво Канадського Інституту Українських Студій

Фененко, М. (1965) *Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка*. Радянська школа.

Франко, І. (1981). "Наймичка" Т. Шевченка. У Франко І. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Т. 29. Наукова думка. (с. 447–469).

Шевченко Т. (1953). *Кобзар: У 4 т.* Вид. 2-ге, упоряд. і доп. Т. 3 (Ред., ст. і пояснення д-ра Л. Білецького). Видано накладом видавничої спілки "Тризуб".

Шевченко, Т. (1984). *Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр.* Наукова думка.

Шевченко, Т. (2001–2014). *Повне зібрання творів: У 12 т.* (Редкол.: М. Г. Жулинський та ін.) Наукова думка.

Шерех, Ю. (1993) З філософської сповіді. *Слово і час*. 10. (с. 46–50).

Шмеман, О., протопресвітер. (2009). *Великий ніст* (Пер. з рос. "Qvo vadis"). Свічадо.

Яременко, В. (2021). "Гріх, душа жива!" (Мотив і поняття гріха у Тараса Шевченка). *Шевченків світ. Науковий щорічник*. 14. (с. 43–57).

Яременко, В. (2011). Доля, пророцтво і прогноз в Шевченковому раціональному обрамленні. *Шевченків світ. Науковий щорічник*. 4. (с. 61–71).

References

- Averyncev, S. (2006). *Sofüa-Lohos. Dictionary*. Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Averyncev, S. (2007). *The presence of the Omnipresent as a paradigm of Christian culture*. *Dukh i Litera*, 2007. № 17–18. P. 211–232 [in Ukrainian].
- Father Oleksandr Men answers the questions* (2011) / trans. from Russian by M. Lemyk. Svichado [in Ukrainian].
- Fenenko, M. (1965). *Toponymy of Ukraine in the works of Taras Shevchenko*. Radianska shkola [in Ukrainian].
- Franko, I. (1981). "*Naimechka or The Servant*" by T. Shevchenko. Franko I. Collection of works (Vols. 50. Vol. 29) (с. 447–469) [in Ukrainian].
- Grabovych, G. (2000). *Shevchenko, whom we do not know. (On the problems of symbolic autobiography and modern reception of the poet)*. Krytyka [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, O. & Havrysh, Yu. (Ed board). (2001). *A Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko*. Canadian Inst of Ukrainian Study Pr [in Ukrainian].
- Kempis, T. (2001). *The Imitation of Christ*. Svichado [in Ukrainian].
- Kořakowski, L. (2005). *My Correct Views on Everything* / trans. from Polish by S. Yakovenko. Kyiv : Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 2005. 280 p. [in Ukrainian].
- Kotsiubynska, M. (1990). *Essays on Shevchenko's poetics. Literary and critical essay*. Radjanskyj pysmennyk [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, O. (1995). *Basics of philosophy and philosophical sciences*. UVU, 1995. 164 p. [in Ukrainian].

Melnichuk, O. S. et al. (Ed. board). (1982–2012). *Etymological dictionary of the Ukrainian language*: in 7 vols. (Vols. 1–6). Potebnia Institute of Linguistics. Naukova dumka [in Ukrainian].

Men, A. (1983). *Son of man*. 3rd ed. Foyer Oriental Chretien [in Russian].

Multicolor Pearl: Lit. creativity of the Syrians, Copts and Romans in the 1st millennium (2003) / trans. By S. S. Averyncev. Dukh i Litera [in Russian].

Onatskyi, Y. (1963). *Ukrainian Small Encyclopedia*. Vol. 12. By order of the Administration of the UAPChurch.

Orel, L., Hromova, O. (2009). *Ukrainian wedding poetry (ethnographic essay)*. Vydavnytstvo "Agencija Standart" [in Ukrainian].

Pakharenko, V. (2007) *An outline of Shevchenko's ethics*. Brama-Ukrajina [in Ukrainian].

Pliny the Younger. Selected letters (2018) / trans. by A. Sodomora. Apriori.

Pliushch, L. (2001). *Exodus of Taras Shevchenko: Around the "Moskaleva Krynytsia": Twelve articles*. Fakt [in Ukrainian].

Potebnja, O. (1985). *Aesthetics and poetics of words: Collection*. Mystectvo [in Ukrainian].

Revutskyi, D. (1939). *Shevchenko and folk song*. Mystectvo [in Ukrainian].

Rosovetskyi, S. (2015). *Shevchenko and folklore*. Edition 2. Krytyka [in Ukrainian].

Rozanov, V. (1999). *Religion Philosophy. Culture*. Respublyka [in Russian].

Saint Basil the Great. (2006) *Homily* / trans. from ancient greek by L. Zvonska. Svichado [in Ukrainian].

Saint Ephrem. (2001). *Nomadic instructions*. Misioner [in Ukrainian].

Sherekh, Y. (1993). From a philosophical confession. *Word and time*. 10. (P. 46–50) [in Ukrainian].

Shevchenko, T. (1953). *Kobzar*: (Vols. 1–4. Vol. 3) / ed. by L. T. Biletskyi. 2nd ed. The publishing union "Tryzub" [in Ukrainian].

Shevchenko, T. (1984). *A small book. Autographs of poems 1847–1850 yrs*. Naukova dumka [in Ukrainian].

Shevchenko, T. (2001–2014) *Complete works*: (Vols. 1–12) / ed. by M. H. Zhulynskyi and etc. Naukova dumka [in Ukrainian].

Shevchenko's language dictionary. (Vols. 1–2. Vol. 1) (1964) / ed. by T. K. Chertoryzk. Naukova dumka [in Ukrainian].

Shmeman, O., protopresviter. (2009) *The Great Lent* / trans. from Russian. "Qvo vadis", Svichado [in Ukrainian]

Smal-Stotskyi, S. (2019). *T. Shevchenko. Interpretations*. BRAMA. Vydavets Vovchok O. Yu. [in Ukrainian].

Smilianska, V. (2019). *From the field of Shevchenko studies: Collection of scientific papers*. Kyiv NAN Ukraine; Shevchenko institute of literature [in Ukrainian].

Spoghady pro Tarasa Shevchenka (1982). Dnipro [in Ukrainian].

Sverstiuk, Y. (2011). *Shevchenko beyond time. Essays*. VMA "Teren"; Vydavnychij dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" [in Ukrainian].

Tymo, M. (2020). Lament in the Eastern Christian liturgical tradition. *Verbum*. 70. The grammar of tears [in Ukrainian]. <https://www.verbum.com.ua/03/2020/grammar-of-tears/washed-in-tears/>

Ukrainian folk songs recorded by Osip and Fedir Bodianskyi (1978). Vydavnytstvo "Naukova dumka" [in Ukrainian].

Ukrainian zamowliannia (1993). / arr. by M. N. Moskalenko; foreword by M. O. Novykova. Dnipro [in Ukrainian].

URL: http://history.org.ua/LiberUA/UkrMalaEnts11_1963/UkrMalaEnts11_1963.pdf [in Ukrainian].

Ushkalov, L. (2014). *My Shevchenko encyclopedia: from the experience of self-discovery*. Canadian Institute of Ukrainian Studies [in Ukrainian].

Vovk, F. (1995). *Studies in Ukrainian ethnography and anthropology*. Mystectvo [in Ukrainian].

Yaremenko, V. (2011). Fate, prophecy and forecast in Shevchenko's rational framework. *Shevchenko world. Scientific yearbook*. 4. (P. 61–71) [in Ukrainian].

Yaremenko, V. (2021) "Sin, the soul is alive!" (Motive and concept of sin in Taras Shevchenko). *Shevchenko world. Scientific yearbook*. 14. (P. 43–57) [in Ukrainian].

Yefremov, S. (1993) *The poetry of forgiveness*. Literary and critical articles. (p. 186–192) [in Ukrainian].

Zhulynskyi, M. H. et al. (2012–2015). *Shevchenko encyclopedia: in 6 volumes*. Shevchenko institute of literature [in Ukrainian].

Отримано редакцією збірника / Received: 15.02.24

Прорецензовано / Revised: 11.09.24

Схвалено до друку / Accepted: 15.10.24

Vasyl YAREMENKO, PhD (History), Assoc. Prof.

e-mail v.yarema@ukr.net

Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine

SHEVCHENKO'S WORK "BETWEEN THE ROCKS, LIKE A THIEF..." IN THE PERSPECTIVE OF CHRISTIAN COMMANDMENTS AND HONESTY

Introduction. *The relevance is due to the fact that modern civilization is gradually losing its Christian foundations and through the creativity of great writers people need to be reminded of them in order to convey their moral and ethical zeal.*

Methods. *The study is based on textual, in particular lexical, analysis of the work in comparison with other texts by Shevchenko and Christian literature (the Bible, works of the Church Fathers, etc.). The main focus is on Christian precepts.*

Results. *In the statistic, which is transferred to the lexical level and from the received Christian literature, the Christian content of Shevchenko's work "Between the rocks, like a thief..." has been noted for a long time. The idea of forgiveness is detailed. Respect grows in this connection from Christ's twofold*

commandment of Love and church practice. In addition to this greatest Christian commandment, the analysis intersperses the first, seventh, eighth, and tenth commandments laid down in the Old Testament. Introducing the carnage of the poet's work, it is explained why the author chose for the plot the couple's betrayal from the woman's side. It is clear why one of the Chumak songs is quoted in the text. Further, the theme of dialogue between Shevchenko's texts is developed and its connections with Christianity are shown. There is a reverence for the parable character of the work. The analysis allows you to expand the scope of rich words and new developments ("Moskowka (Moscow woman)", "sobbed like a child", etc.). The scene of forgiveness is clearly depicted in the poem. The artistic thoroughness and psychological depth are revealed.

Conclusions. *It can be concluded that due to the Christian values presented in the work, the poem belongs to the examples of high literature. Attention is drawn to the possible directions of the author's revision of the poem. It is clear that the comments on this creation will be rich.*

Keywords: *Christianity, text, plot, dialogism, Bible, parable, honesty, commandments, works of spiritual and physical mercy, sins, tears, anger, creativity, forgiveness.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.